

УТА-ЖАЛГАДА

(Баримтата туужаһаа хэһэзүүд)

Мүлһэн хүйтэн, тунгалаг уһатай, хадын, түргэн урасхалтай Сагаан-Морин гол зубшаад, колхозой долоон гүүртэ үбэлжэдэг юм. Зундаа, үбһэ хуряалгын хаһада, зуһаландаа нүүһэн малшадай эдэ байрануудта хүлгөөтэй, шууяатай болодог. Нургуулиин наһанһаа эхилээд лэ дээшээ нютагай бүхы залуушуул бригаданууд боложо хубаараад, үбһэ хуряалгада ябадаг байгаа. Хүхюутэй, хүгтэй һэн даа, одоол мүрысөөн гээшэш дэлгэрхэ. Наадан, шог зугаашье юу муңдахаб. Залуушуулые нютагай аха наһатан ударидажа ябаха, бригадануудта нэжээд-хошоод үбгэдшье ябалсаха. Залуушуулай ажалда дүршэхэ, ухаашье нэмэхэ – али бүгэдэниинь хуул байгаал даа.

Би нургуулида үшөө ороодүй бага наһанһаань түрэлхидөө дахажа, Ута-Жалга гэжэ газарта зун бүри үбһэ хуряалгада гаралсадаг байгааб. Тиһээр тэндэ байрын “пропискатай” боложо, бүхы наһаараа ябажа гарааб. Хэды олон һайн хүнүүдээр ябагдаа гээшэб? Тэрэ, үшөө нургуулида ороодүй багымни үеын нэгэ ушар элихэн һанагдадаг.

Хэдэн хоногоор һуужа ороһон бороодо Сагаан-Морин голнай мэдээ табин мухарижа, эрид тохойнуудтай эрьедээ багтангүй дүтэ сохёод, үргэлжэ нэгэ тальян болон урдана.

Тэрэ жэл үбһэндэ сугларһан зон гэбэл: Цыренжаб Цыренов – бригадир, Бадма-Жаб Чимитовтэн гэрээрээ, Цыбик-Жаб Намсараева хүүгэдээрээ, нютагаймнай нургуулиин багша һагба Будаевич Аюшеев, минии баабай, эжы, үшөөшье хэд һэм, хэдэн хоногой бороодо хэхэ юун байха һэм, амаржа байһан байха. һагба Будаевичай: “Агнажа ерэхэм”, – гээд гараһые һайн һанагшаб.

Зундаа хээрэ сугларһан хүүгэдэй талаан лэ бээ. Үдэр бүри урда шугыгаар, үерлэһэн Ута-Жалга горхоной эрьээр, нэгэ наһанай Бадма-Ошор, Дариима бидэ гурбан, Бадма-

Ошорой дүү Володя гээд наадажа жаргадаг байгаабди.

Тэрэ үдэр наадаһаар байгараа Дариимын: “Тосхондоо үлэһэн тээбиигээ, дүү Дашамаагаа һанашооб”, – гэхэдэнь, хэдэн жэл соо Ута-Жалгынгаа оршон тойрониё табан хургандаал мэдэхэ болоһон бинь дахуулаад лэ, нара баруулһан хойно тосхон орохоор гарабабди. Тосхон хүрэхын тула хабтайжа урдаһан Сагаан-Морин голой саада бээдэ гарагдаха байгаа.

– Тэрэ Дархиин хашаан багаар нэгэ бүдүүн шэнэһэн гол хүндэлэн унаһан байдаг, тэрээн дээгүүр гарахабди, – гээд лэ, бинь урдаа, гол тээшээ ошобобди.

Хүрэжэ ерэхэдэмнай, орбонгоороо унаһан бүдүүн шэнэһэн уһанһаа холо дээгүүр гол хүндэлэн хэбтэнэ. Эндэ яагаа наридха байгаа юм, һайн хүнэй һаадгүй ябаад гарахаар, узуур, үзүүртэнь уһаншьё гараагүй. Голой эрьедэ хүнэй хөөрэлдэхыншьё аргагүй үргэлжэ хүүеэн, шэнэһэн доогуур уһан бусалжа харагдана. Орбонгоор аһалдажа, шэнэһэн дээрэ гараад, доошоо харан гэхээм, тэрэ шэнэһэн дугымни аалиханаар хүдэлһэн мэтэ болоод, байн харбаһан һомондол хурданаар голоо үгсөөд, гүйжэл мэдэбэ...

Урдажа байһан уһанһаа арайхан гэжэ харасаяа һалгаагаад, нүхэдөө харахадам, тэдэм үшөөл дороо, юу хэһыем хүлээжэ зогсонод. Бишыхан отрядай удамарша болоо хадаа сухарижа болохогүй, наадан болохош, тиигээдшьё энэ багаараа “хуушанай хүм” гээшэмни диилгэжэ, тэрэ шэнэһэн дээрэ үбдэглэжэ абаад лэ, дүрбэ хүллөөд, мүлхижэ оробоб.

Доошоо, урдажа байһан уһа руу харахагүй ухаамни хүрөө юм ха юм. Һаадгүй мүлхиһөөр, саада эрьедэнь хүрэжэ ошобоб. Дариима (Бадма-Ошорһоо холо зүрхэтэй һэн ха гээд һанагшаб) мүн лэ орбонгоор аһалдаад, шэнэһэн дээрэ гаража, саанань байһан намайё хараһаар, баһал мүлхижэ гараба. Бадма-Ошор Володиёо түлхихэ тооной шэнэһэн дээрэ гаргаба, тэрэнь хэнһээмнайшьё шуранаар мүлхээд гаража, хойноһоонь өөрөө мүлхибэ...

Зай, иигээд байхадаа, отогһоонь холо ошоошьёгүй һаа,

замаймнай эгээл хүшэрынь дабагдаба хэбэртэй, Сагаан-Моринойнгоо зүүн эрьеэр, сээнтэр ошоһон харгыда ороод лэ ябажа мэдэбэди.

Халта бүрыд гэжэ байһан үеэр Доодо-Хужарай (тиихэдэ отогынь уһанайнгаа зүүн бээдэ байһан юм) үбһэшэдэй хажуугаар үнгэржэ ябахатамнай, отогонгоо газар байһан Трофим Дареевич Шагдуров:

– Таанад хайшаа ошобот?!– гэжэ асууба.

– Гэртээ ошобобди,– гэжэ Дариима харюусаба.

“Энэш маанарые зогсооходоо болохо”,– гэжэ бодоһон бидэ яаран һагад ябажа үнгэрбэбди.

Трофим Дареевич, хушанай хүн, ойлгоо юм бэээ, тээдшые маанарые зогсооһоной хэрэгшые үгы ха юм даа, эндэхээ сааша айха юумэ үгы, һаадгүй ябаад хүрэгдэхэ гэжэ мэдээтэй. Сагаан-Морин тосхоной дундуур урдажа гарадаг Баян-Голой горхон үершые һаа, адагаараа хүүргэтэй ха юм...

Шэб харанхы болоһон хойно 15-16 модо зай гаталһан дүрбэн “аяншад” Дариимынгаа хүгшэн эжын үүдэ тоншожо оробобди.

– Энэ уһа голой үертэ үхибүүдээ алдаад, юу хэжэ байһан зон гээшэб?! Хэнтэй, юугээр, юундэ ерэхэт? Хэнтэй уулзаабта, хэн харааб?..– гэхэ мэтээр Дэжэд тээбии гэмэрһээр, байһан юумээрээ гэдэхэнүүдыемнай бордойлгоод, энээгүүр–тэрээгүүр ноохой дэлгэжэ хэбтүүлбэ. Хэбтэхээр үнишые болоогүй, арайхан унтаагүй байтарнай газарһаа:

– Дэжэ-аад! Һэрюун гүш? Үхибүүд ерээ гү?– гэжэ эрэ хүнэй хонгёо абьян дуулдаба.

Бишые баабайнгаа хоолой таняа бэээб даа. Юу хэжэрхихэнээ, айха тухайгаа һаял ухаандамни оробо...

– Ерээ, ерээ! Шэмэд гүш? Һая ерээ, унтуулааб! Үгы, яһан зомта, яагаад алдабат? Хаража байхада болохогүй юм гү?

– Зай, ерээ хадаа болоо, унтагуудаг, үглөөдэр орохоб,– гэжэ баабай хэлээд, гудамжын шабар соогуур мориной

туруунуудаараа шал-пял альгадаһаар саашалха дуулдаад, аалин байдал тогтобо...

Яахаб, Дэжэд тээбиин зуһаланда ороһон бидэшье зөөлэн бүхэдэ диилдээ бэээбди, харин Ута-Жалгада...

Нара орохо багаар наадажа гараһан хүүгэдые ерүүлхэ ханаатай гараһан хүниинь хаанашье үгы шэнги байхадамнай, бусадтаа хэлээд, хэдэн тээшээ бэдэржэ гарабад ха.

Голой эрьеэр, шугы соогуур, дээшээ, жалга үгсэжэ, найса бэдэрээд, бүрхэдэ отогтоо сугларбад.

Һагба Будаевич агнууриһаа орожо ерэбэ.

– Шэмэд абгай*, тамнай мориндоо мордожо, доогуур отогуудһаа нурагшалыт даа, эдэш уруудажа ошоходоо болоо, бидэ энэ багаараа бэдэрэе,– гэлсээд, дахин гарабад. Һагба Будаевич сайһаа ябууд балгаад, байраһаа хойшо тэбхэр дээгүүр, ой соогуур бэдэрхээ гараба. Бэшэниинь гол зайжа, хоёр тээшээ таран бэдэрбэд...

Тиигэжэ отог зоние хүлгүүлээд, унтаж хэбтэһэн маанадые үглөөгүүр Дэжэд тээбии нэрюулжэ, сайлуулаад, намайе баабайдамни тушаажа, бусадыемнай бороогоор сээнтэр ерэгшэдтэ үгэжэ, моридто һундалдуулаад табиһан юм...

* – Захааминда абынгаа ахые гү, али дүүе, бусад аха эрэшүүлье хүндэлжэ, “абгай” гэдэг

* * *

Нэгэ зун Ута-Жалгадаа Цыренжаб бригадир, минии баабай, Даниил Данзанов Шарлуу эгэшэтээе, Ринчин-Доржо Гармаев, Бадма-Жаб Чимитов Шарлуу һамганаараа сугларһан байбад. Даниил Галсанович һаһатай Бальжид эжыгээ абажа гараһан байгаа. һайн лэ хүюу зон сугларһан байбад.

Баабаймни Хабхаан-Боро гэжэ хүл хүнгэнтэй, ульгам морёор үбһэ тармадаг, тэрэнээ гамнаха, нарилха, ондоо хүндэ балай унуулхашьегүй, хайрладаг байһан юм. Хабхаан-

Боро олон жэл Ута-Жалгада ябаа.

Нэгэ үдэшэ, үшөө наратайшаг байхада, Шарлуу эзы* зүүн оломойнгоо тээ дээрэшэг, сээл соо, уһанда орожо байба юм ха. Саб-сагаан, бээтэйшэгхэн хүнэй уһанда орожо, сээл соо байхые хараһан Цыренжаб:

– Шэмэд Улзеевич, тэрэ Хабхаан-Боротнай шүдэртэээ сээл соо орошоод байна, – гэбэ.

– Ай халагни, хайран моримни шүдэртэй, томо шулуунда халтиржа, торожо сээл руу унахань, үхэхэнь ха юм, ошылт, абыт! – гэжэ ябажа гэмшэбэ, тухашарба.

Зоной энээлдэхэдэ, ухаа орожо:

– Үгы, мүнөөхэнэ табяа һэмнайб, хэдыдээ тэрэ ошожо үрдихэ юм. Теэд тэрэ сээл соош юун гээшэб? – гһээр хараашалаад, отогһоонь хойшолон һагад ногоо зулгаажа байһан мориёо хаража, эдээнэйнгээ гасаалһые ойлгобо...

* – Захааминда ахынгаа, дүтынгөө түрэлэй аха хүнэй һамга, мүн бусад наһаар аха эхэнэрнүүдые хүндэлжэ, “эзы” гэдэг.

***

Нэгэтэ (оройшог, гуранай гүйһэн хаһада гээшэ һэн ха) Цыренжаб хазаарнуудаа абажа, моридоо хүлыень амаруулхаа бэдэржэ асарха гэжэ гараба. Жэжэхэн бороо шэдэрнэ. Ута-Жалгын буусаһаа хойшоо, займаг барид гээд, голый шугы харан һагад ябаһаар, Дарханай урда, голый эрьедэ ургаһан бүлэг шэнэнэд соо оробо.

Яаралшьегүй, аяарханаа хараашалан, шагнаархан ябатараа, мэнэл һаяхана, үдэшэ юм гү, мүргүүлжэ үхэнэн гуран дээрэ сэб сэхэ гарашаба.

Байгаалиин жама ёһоор ажаמידаралай үргэлжэлэл сахижа тэмсэлдэ бодоод, ами наһаяа алдаһан гүрөөһэнтэн аймагай эрэ нэгэн эндэ иигэжэ хосорбо ха юм даа...

Амитан бүхэниие олзолжо, ажа болодог хүн түрэлтэн бэлэн хэбтэнэн ан олоходоо яахаб, абахал болоно бэд даа.

Хии бараанай үедэ, үшөө тиэхэдээ һүниин һэрюүндэ хэбтэнэн гуран яагаад ошохонь һэм, ёһоороо, олзоёо

абажа, дүрбэн хүлыень холбожо уяад, мүрэ дээрээ үргэлжэ, отог тээшээ эрьбэ.

Цыренжаб (Александр) Цыденович Цыренов бэээр томо, шамбай, ажалда бэрхэ, хүхюу хөөрүү, үнэншье, худалшье хэлэһыень ойлгохогүйш – үргэлжэ шог наада гаргажа, аргатайл хаа хүниие гасаалжа ябадаг хүн байһан юм.

Буушьегүй, хазаар үргэлжэ гараһан аад, ан үргэлөөд орожо ерэхэдэнь, отогойхидынь гайхалсажа угтабад.

– Һээ – ээ! Энэ хаанаһаа юугээ абаад ерэшэбэш? – гэхэдэнь, Цыренжаб:

– Моридоо бэдэрһээр Дарханай урда бүлэг шэнэһэдтэ дүтэлжэ ябахадамни, тэндэ, шэнэһэд соо хэбэртэй, нэшэгэрхэй-тэжэгэрхэй боложо байба. Юун гээшэнь юм гэжэ гайхаад, гэтэжэ харан гэхээм, хоёр гуран мүргэлдэһөөр эбэрнүүдээ гасаад, һалажа шадахаяа болишоһон, туласалдажа байбад. Зайл бэээ, шэнэһэнэй нэгэ бүдүүншэг гэшүүһэ баряад лэ һэмээхэн дүтэлөөд, нэгэнэһынь нюрга таһа сохёод унагаажархёоб.

– Нүгөөдэнь яагааб?

– Нүгөөдынь бүгсэ руу гэшүүһээрээ хадхажархихамни нэгэ собхороод, гүйжэ арилшоо.

Тэндэ шагнажа һууһан Бальжид хүгшөөгэй:

– Майхай, хүүгэмни, юундэ бүгсэ руунь хадхаабши даа... Сохёод лэ унагаажархихаяа яагаабши даа...– гэхэдэнь, үбһэшэд дарья табижа энеэлдэшэбэд...

* * *

Баабай залуудаа ехэ барилдааша, хүдэр шамбай хүн ябаһан юм. Тэрэ тойронойнгоо ехэ бага найр наадануудта нэгэтэшье нюргаа шоройдоогүй, үльгэр түүхэшэ, үреэл үгэдэ бэрхэ, дуулахадаа ехэ гоё хоолойтой байһан. Заахан юумые ехэ болгожо, бүхы юумые хуул һайн тээшэнь хэлэхэ, хөөрүү хүн байгаа. Энээниень Цыренжаб Цыренов шадамараар һамбаашалдаг байһан, нэгэл юумэ худалаар хэлээд ябашахадань, үбгэн тэрээниень зондо хөөрөөд лэ,

дэгэд хэллэһэн хүнийнь боложо халадаг байгаа. Эндэ жэшээ болгожо, нэгэшье наа ушарал дурдамаар байна.

Хожомынь Цыренжаб Цыденович совхозой отделеение эрхилэгшэ болоод ябахандаа, Баян-Голой Хүтэлдэ, баабайн үхэршэн байхада, ородог юм ха.

Гэртэ ондоо хүншье үгы, хоёр хөөрүү ушарһан хойноо одоол хөөрөөн гээшэнь дэлгэрээл юм бээ. Тиигэжэ байтараа Цыренжабынь сонходо ошожо, газашаа хаража зогсоод:

– Зай, мүнөө нөөхидүүлнай одоол тэрээнээ ажаллажа байнад бээ даа,– гэбэ.

– Хэмнай юугээ ажаллажа байгаа юм бэ? – гэжэ үбгэнэй асуухада:

– Үгсэжэ, Бэлшэр хүрөөд ябанаб. Үглөөгүүр наашаа ерэжэ ябахандаа, Ута-Жалгын Таанагайн булагта Хандаантанаар уулзабаб. Хандаан үбгэн шаргаар үбһэ абаашахаяа Таанагайн хүридэ ерээд, тэрээн соогоо хүлдэжэ үхэшэһэн баабгай олоод, шаргадаа ашаад, гэртээ абаашаба һэн. Мүнөөл тэрээнээ гэдхээжэ, үбшэжэ байһан байха даа,– гэбэ.

Тиигээдшье адуу малаа, ажал албангаа хөөрэлдэһөөр Цыренжабынь мордожо ошоол юм бээ, дуулаагүй юумээе дуулаһан баабай тэрэл үдэртөө уулзаһан лэ хүндөө энэ һониноо хөөрэжэ, ээлжээтэ нэгэ “худалаараа” нютаг зоноо хүхээһэн юм...